

WANDA ŁATA

Wykorzystanie wyrazów dźwiękonaśladowczych w kształtowaniu wymowy dziecka w wieku przedszkolnym

Język dziecka w wieku przedszkolnym nie budził dotychczas większych zainteresowań ze strony językoznawców, którzy badali przede wszystkim początkowy okres rozwoju języka jednostkowego, mimo że znacznie więcej mają tu do powiedzenia psycholodzy, biolodzy i filozofowie¹.

Tymczasem właśnie wiek przedszkolny stanowi niezwykle ważny okres i to nie tylko w rozwoju emocjonalnym dziecka, lecz także w powstającej na tym podłożu twórczości językowej, nie skrępowanej jeszcze ortografią i rygorami szkolnymi.

Ukształtowana w tym okresie technika posługiwania się mechanizmami językowymi staje się podstawą dalszego rozwoju językowego jednostki.

Jak wiadomo, język jest zjawiskiem społecznym, umożliwiającym ludziom wymianę poglądów, myśli, pragnień i uczuć. Jest on także instrumentem służącym realizacji różnych sfer ludzkiej aktywności (interakcji). Jest wreszcie twórczym w kreowaniu dzieł artystycznych.

Pomagając dziecku w opanowaniu języka włączamy je do naszej grupy społecznej, do określonego kręgu kulturalnego. W procesie opanowania języka przez dziecko należy do-

strzec także aspekt socjalizacji. Na zjawisko to zwrócili uwagę przede wszystkim psychologowie radzieccy związani z historyczno-kulturową teorią rozwoju, jak np. L. S. Wygot-ski². Zdaniem Wygotskiego język, podobnie jak narzędzie, powstał w toku pracy, w kontakcie z innymi ludźmi i podobnie jak narzędzie rozwija się i zmienia wraz z rozwojem społeczeństwa i może być przekazywany jedynie w kontaktach z innymi ludźmi.

Badania socjolingwistyczne uwydatniły znany już dawniej w etnolingwistyce fakt, że opanowanie języka jest równocześnie opanowaniem pewnego sposobu spostrzegania i podporządkowania świata. Język jest jak stwierdził Sapir... "głosową realizacją tendencji do symbolicznego ujmowania rzeczywistości"³. Nieobojętne jest więc, jaką formę języka dziecko opanuje.

Natomiast opublikowana przed kilkunastu laty koncepcja N. Chomskiego⁴ zakłada, że każdy człowiek posiada zdolność opanowania języka. Dzięki tej, wrodzonej według Chomskiego, zdolności dziecko słysząc wypowiedzi dorosłych wykrywa w nich reguły nabywanego języka, a następnie juduje własne wypowiedzi zgodnie z tymi regułami. Dziecko może więc wypowiadać nie tylko zdania, które usłyszało poprzednio, ale także "potrafi konstruować i rozumieć wypowiedzi, których nigdy przedtem nie słyszało, a które są poprawnymi zdaniami danego języka"⁵.

Fakt powtarzania i produkowania przez dziecko nowych zdań jest dowodem istnienia funkcjonalnych struktur gramatycznych, takich jak np. języki, które rozwijają się wraz z genetycznym rozwojem gatunkowym.

Zgodnie z tą koncepcją opanowania języka należy dostarczyć dziecku materiału do wykrywania reguł językowych. Materiałem takim są wypowiedzi dorosłych użytkowników języka. Powinny to być wypowiedzi poprawne gramatycznie, wyraziste i dostatecznie długie. Poprawność gramatyczna ułat-

wia dziecku wykrycie reguły. Wyrazistość wypowiedzi sprowadza się do podania myśli w najprostszej formie językowej, dostępnej dla dziecka w danym wieku. I tak np. do dzieci małych mówimy zdaniami prostymi, z dziećmi starszymi używamy zdań złożonych, ale z wyraźnie zaznaczonymi ich wzajemnymi relacjami za pomocą środków językowych. Wielość wypowiedzi zapewnia powtarzanie się reguł, co ułatwia proces ich przyswajania przez dziecko. Psycholog francuski B. Pi-sarre⁶ zwraca uwagę na wychowanie dziecka już od pierwszych dni jego życia w "kąpieli słownej" połączonej z czynnikami uczuciowymi, co wywołuje pragnienie komunikowania się.

Celem kształcenia językowego dziecka jest rozwój jego czynności umysłowych oraz budzenie wrażliwości na piękno i poprawność języka, co dokonuje się przez tworzenie komunikatywnych wypowiedzi. Istnieją dwa podstawowe dla wieku przedszkolnego rodzaje wypowiedzi:

1) swobodna rozmowa,

2) mowa powiązana (wielozdaniowe wypowiedzi na określony temat). Każdy z tych rodzajów wypowiedzi jest przejawem dokonywanych czynności umysłowych oraz towarzyszących im czynności werbalnych.

Zgodnie z programem, jednym z podstawowych zadań wychowania umysłowego w przedszkolu jest "doskonalenie wymowy w zakresie poprawności artykulacyjnej, gramatycznej oraz wyrazistości wypowiedzi"⁷.

Przedmiotem naszych rozważań jest problem kształcenia mowy dziecka w wieku przedszkolnym pod względem dźwiękowym. Jak wiadomo, każda wypowiedź językowa składa się z dźwięków, których artykulacja decyduje o tym, czy wypowiedź ta będzie zrozumiana, czy też nie. A zatem strona dźwiękowa wpływa na komunikatywność wypowiedzi. Dlatego problem kształcenia prawidłowej wymowy u dzieci, a więc strony dźwiękowej ich języka, ma pierwszoplanowe znaczenie dla rozwoju mowy dziecka w wieku przedszkolnym. W okresie tym

dziecko nie włada jeszcze swobodnie językiem, co wynika z nie ukończonego rozwoju kory mózgowej oraz z niedostatecznego wyrobienia mięśniowego narządów mowy, ale właśnie ten stan ułatwia kształtowanie i utrwalanie nawyków językowych.

Poprawna artykulacja wszystkich dźwięków języka opiera się na wytworzonych w korze mózgowej związkach czasowych między analizatorami słuchowymi a kinetyczno-ruchowymi mowy. Związki te, utrwalane przez częste powtarzanie, stają się podstawą kształcenia nawyków językowych.

Kształcenie formy dźwiękowej języka obejmuje pracę nad:

- 1) wyrabianiem prawidłowej wymowy,
- 2) rozwijaniem słuchu fonematycznego,
- 3) wdrażaniem do posługiwania się wszystkimi technikami żywego słowa.

Dawniej w pracy wychowawczo-dydaktycznej w przedszkolu poświęcano wiele czasu tematyce (znaczenie słowa), nieco mniej systemowi gramatycznemu, najmniej natomiast stronie dźwiękowej wypowiedzi. Obecnie na czoło zagadnień wysuwa się praca nad kształceniem prawidłowej mowy, dlatego w przedstawionych niżej obserwacjach na temat kształtowania języka dziecka przedszkolnego zajmę się tym właśnie zagadnieniem.

Niezrozumiałość dla otoczenia wypowiedzi dziecka izoluje je od rówieśników (zwłaszcza w grupach starszych), wywołuje niechęć do wspólnej zabawy, nieśmiałość, nieufność, czasem nawet złośliwość, hamuje więc normalny rozwój dziecka. Właściwe przygotowanie dziecka do szkoły wymaga m.in. usuwania błędów językowych, są one bowiem przyczyną niepowodzeń w czytaniu i pisaniu.

Błędy wymowy mają różne przyczyny. Mogą to być wady rozwojowe, odbiegający od normy język otoczenia, np. gwara, naleciałości obcojęzyczne, niestaranna wymowa dorosłych.

Jest jednak dużo przypadków, w których przyczyną są wady lub zaburzenia psychiczne albo neurologiczne, wymagające zabiegów leczniczych.

Prawidłowa wymowa opiera się na właściwym funkcjonowaniu aparatu słuchowego, oddechowego i artykulacyjnego (narządów mowy). Zadaniem nauczyciela przedszkolnego jest praca nad rozwijaniem słuchu, kształtowaniem oddechu i artykulacji (usprawnianie narządów mowy) oraz roztaczanie opieki nad odpowiednimi organami. Praca ta wymaga systematycznych i konsekwentnych zabiegów. Aby jednak spełnić ten warunek, nauczyciel powinien najpierw zapoznać się z aktualną wymową dziecka, poznać język jego środowiska, a w przypadku fizjologicznej wady wrodzonej lub nabytej skierować na konsultację logopedyczną. Dopiero w dalszej kolejności można przystąpić do ćwiczeń w zakresie wymowy.

Ćwiczenia te mają charakter słuchowy, artykulacyjny i oddechowy. Do wszystkich tego rodzaju ćwiczeń może być wykorzystana literatura dziecięca. Słuchanie przez dzieci wierszy czy opowiadań - to ćwiczenia słuchowe; opowiadanie utworów literatury dziecięcej oraz inscenizacja - to przede wszystkim ćwiczenia artykulacyjne (ortofoniczne) i oddechowe.

Właściwy dobór tekstów literackich i opracowanie przez nauczyciela interesującej formy przekazania ich dzieciom pozwala na prawidłowe wykonanie zaplanowanych zadań w zakresie kształcenia wymowy. Utwory takie powinny zachęcać dzieci do dydaktycznej zabawy. Najlepiej do tego rodzaju ćwiczeń nadają się teksty z elementami humoru, gdyż dzieci lubią się śmiać: młodsze z wyrazów onomatopeicznych (np. w utworze E. Szelburg-Zarębiny "O gęsim jajku" z powtarzających się kilkakrotnie wykrzykników: tur-tur-tur, klap-klap-klap, kic-kic-kic), starsze z komicznych sytuacji, postaci, z zabawnych nazw, przekręconych imion (np. J. Tuwima Pan Tralaliński), czy dowcipnych kalamburów (np. w utworach J. Brzechwy)⁸.

Dobrego materiału do realizacji tego rodzaju ćwiczeń dostarczają utwory J. Porazińskiej, E. Szelburg-Zarębiny, J. Brzechwy i J. Tuwima. Zawierają one bowiem wiele wyrazów dźwiękonaśladowczych, co w znacznym stopniu ułatwia dzieciom ich zrozumienie i pozwala na szybkie przyswojenie pamięciowe tekstów.

Klasycznym przykładem jest "Lokomotywa" Juliana Tuwima. Autor stosuje w niej zabieg animizacji - ożywiania przedmiotów. Lokomotywa jak człowiek: stoi, sapie, dyszy, dmucha, zipie, pot z niej spływa itd. Poeta posługuje się obrazami i porównaniami, które dobrze przemawiają do wyobraźni młodych słuchaczy:

wysoka temperatura: Buch, jak gorąco,
Puff, jak gorąco.
Uch, jak gorąco.

wielkość i ciężar: Lecz choćby przyszło tysiąc atletów,
I każdy zjadłby tysiąc kotletów,
I każdy nie wiem jak się wytężał,
To nie udźwignie, taki to ciężar.

mechanizm działania

lokomotywy: To para gorąca wprawiła go w ruch,
To para, co z kotła rurami do tłoków,
A tłoki kołami ruszają z dwóch bloków,
I gnają, i pchają, i pociąg się toczy,
Bo para te tłoki wciąż tłoczy i tłoczy.

W wierszu tym autor posługuje się często wyrazami dźwiękonaśladowczymi, np. stuka, puka, tak, to, to - tak, to, to itp.

"Lokomotywa" jest utworem, który z powodzeniem można stosować jako ćwiczenie ortofoniczne z wykorzystaniem wszystkich jego etapów: oddychania (wydmuchiwanie powietrza przy wymawianiu wyrazów buch, uch, puff, uff), ćwiczenia głosu (swobodne operowanie siłą głosu przy wymawianiu różnych fragmentów wiersza), ćwiczenia rytmu mowy (wiersz jest do-

kładnie zrytmizowany), ćwiczenia słuchu fonematycznego (odróżnianie szeregów: s - ś itp.), usprawniania narządów mownych (przez dokładne wypowiedzianie wyrazów typu buch, puff) oraz artykulacji (poprawne wymawianie wszystkich głosek).

Innym, odpowiednim do tego rodzaju ćwiczeń, utworem może być wspomniany wiersz E. Szelburg-Zarębinskiej "O gęsim jaju", gdzie wplecione w refren wyrazy dźwiękonaśladowcze: tur-tur-tur, chlap-chlap-chlap, wypowiedzane kilkakrotnie przez dzieci spełniają swoje zadanie, ćwicząc mięśnie narządów mowy.

Jeszcze innym przykładem wiersza nadającego się do ćwiczeń nad kształtowaniem wymowy jest utwór J. Porazińskiej pt. "Kacperek":

Jedzie Kacper z młyna hur
hur - hur - hur - hur - hur - hur
I już zgubił z wora sznur,
z wora sznur, z wora sznur,
Jedzie Kacper hat - hat - hat
hat - hat - hat - hat - hat - hat
A za Kacprem biały ślad, biały ślad.
Jedzie Kacper tuż - tuż - tuż
tuż - tuż - tuż - tuż - tuż - tuż
A tam w wozie mało już, mało już.
Jedzie Kacper kic- kic - kic
kic - kic - kic - kic - kic - kic
I nie przywiózł matce nic,
Matce nic, matce nic.

Po wprowadzeniu wiersza przez nauczyciela dzieci mogą powtarzać dźwięki wydawane przez "wóz Kacpera". Ponieważ wyrazy dźwiękonaśladowcze mogą być wykorzystane w zabawie ruchowej, jedne dzieci będą naśladować "konie", a inne "wóz" i ruszając w drogę będą kolejno wypowiadać: hur - hur - hur, kic - kic - kic, hat - hat - hat.

Wiersz ten może służyć do ćwiczeń warg (zaokrąglenie

- spłaszczenie przy wymowie samogłosek a, o wobec i), tyłu języka (k, h) oraz przedniej jego części (t, c, r, sz).

Jakkolwiek w przedszkolu prowadzimy dość dużo ćwiczeń z całą grupą, to jednak głównym naszym zadaniem jest indywidualna praca z wychowankiem czy to przez obserwację jego wymowy, postępów w wypowiedaniu głosek czy też przez przydzielenie mu odpowiedniej roli w zbiorowych ćwiczeniach ortofonicznych.

W związku z tym dziecku, które jeszcze nie wymawia spółgłoski (r) przeznaczamy w zbiorowym ćwiczeniu - zabawie rolę, która nie wymaga od niego wypowiedania tej głośki (r). Może to być np. odgadywanie nazw środków lokomocji na podstawie obserwacji, wypowiedzi i ruchów kolegów: samolot rrr, wóz - tur, tur, tur, tur, samochód - tuu, tuu, tuu, tramwaj - dryń - dryń - dryń. Dziecku takiemu można również przydzielić rolę zgadującego, chcąc bowiem spełnić swe zadanie, będzie ono musiało wsłuchiwać się w prawidłową wymowę głoski, której jeszcze samo nie potrafi wyartykułować.

Indywidualna praca z dziećmi pozwala na kontrolowanie ich wypowiedzi i dostosowanie wymagań do charakterystycznych cech wymowy poszczególnych jednostek. Toteż indywidualną pracę prowadzimy nie tylko z dziećmi najmłodszymi, lecz i ze starszymi 4 - 5-letnimi, a nawet z sześciolatkami w wypadku stwierdzenia niskiego poziomu wymowy. Indywidualna praca z dziećmi wymaga dużej wytrwałości i systematyczności.

Ćwiczenia ortofoniczne (indywidualne i zbiorowe) prowadzimy na dobranych głoskach, zgłoskach (syłabach), wyrazach oraz tekstach literackich, wierszach i opowiadaniach.

Ćwiczenia na głoskach i zgłoskach są jakby ćwiczeniami gimnastycznymi narządów mowy. Prowadząc je należy dążyć do tego, aby ruchy mięśni narządów mowy były sprawne i dokładne. Ćwiczenia na głoskach i zgłoskach stanowią jakby podbudowę do ćwiczeń na wyrazach i tekstach literackich.

Przykładem takiego ćwiczenia na głoskach może być zabawa w pociąg. Ruch pociągu dzieci mogą naśladować w następujących układach dźwięków.

a) sz - sz - sz, sz - sz - sz

b) sz - sz, sz - sz

c) sz - sz - sz - sz, sz - sz - sz - sz - dzieci starsze

d) sz - sz - sz, sz - sz - sz - dzieci młodsze

Celem tego ćwiczenia jest kształcenie:

1) przodu języka, który zbliża do dźwięku (sz) lub do zębów (s);

2) mięśni warg, jeżeli umówimy się z dziećmi, że przy wymawianiu głoski (sz) wargi wysuwają się ku przodowi, przy wymawianiu głoski (s) cofają się do tyłu;

3) prawidłowego oddechu: szybkie pobieranie powietrza, powolny, stopniowy wydech podczas dwukrotnego, trzykrotnego lub czterokrotnego wypowiedzenia głoski (sz);

4) umiejętności zmiany napięcia głosu: ciche lub głośniejsze wypowiedzenie.

Ćwiczenia ortofoniczne na zgłoskach (syłabach) ćwiczą mięśnie mowy przez ruchy bardziej skomplikowane; np. przy wymawianiu zgłoski tur język musi wykonywać następujące ruchy: przód języka zwierza się z zębami (przy wymawianiu spółgłoski t), następnie język cofa się, a jego tył podnosi do miękkiego podniebienia (przy głosce u), wreszcie przód języka zbliża się do dźwięku (r), wykonując tam wibrację (r), wargi zaś wysuwają się naprzód przy wymawianiu samogłoski (u), po czym mogą wrócić do normalnej pozycji. Analiza zgłoski der wykazuje również szereg ruchów języka i warg, ćwiczących mięśnie tych narządów mowy w podobny sposób (różnicę stanowi ruch warg i języka przy wymawianiu e).

Kształcenie formy dźwiękowej mowy dotyczy nie tylko prawidłowej wymowy, lecz również innych elementów żywego słowa. Na czoło wysuwa się tu rozwijanie prawidłowej siły

głosu w zależności od sytuacji, a zwłaszcza od odległości dzielącej mówiącego i słuchacza.

W tym celu umawiamy się z dziećmi, że patrząc na jedno z nich pozostałe będą zgadywać, czy ono mówi do nas z daleka czy z bliska. Dziecko najpierw wypowiada jakieś zdanie z końca sali, z odległości np. 4 metrów, a następnie z bliska lub ze środka sali.

Mówienie szeptem (na ucho), ale wyraźnie jest bardzo dobrym ćwiczeniem zarówno na regulację siły głosu, jak i na kształcenie sprawności mięśni narządów mowy.

Inne elementy techniki żywego słowa, jak np. tempo, akcent, pauzy ćwiczymy w naturalny sposób podczas wygłaszania przez dzieci dłuższych wypowiedzi, w czasie recytacji wierszy, w toku inscenizacji lub po prostu w czasie prowadzonych rozmów.

Na zakończenie trzeba przypomnieć, że większość takich ćwiczeń powinna mieć charakter zabawy dydaktycznej, zaplanowanej i przemyślanej wcześniej przez nauczyciela. Ćwiczenia tego rodzaju nie mogą nudzić dzieci bezcelowym powtarzaniem głosek i nadmiernym dydaktyzmem. Połączone natomiast z zabawami ruchowymi lub wykorzystane w inscenizacji będą akceptowane przez dzieci, a co za tym idzie przyniosą zamierzone efekty.

PRZYPISY

¹ Por: I. Kurcz, Psycholingwistyka, Warszawa 1976; G. W. Shugar i M. Smoczyńska, Badania nad rozwojem języka dziecka, Warszawa 1980; A. Schaff, Gramatyka generatywna a koncepcja idei wrodzonych, Warszawa 1972.

² L.S. Wygotski, Myślenie i mowa, (w:) Wybrane prace psychologiczne, Warszawa 1971.

³ E. Sapir, Language, New York 1975.

4 Reflection on Language., New York 1975, Por. też: Z. Piątek, Biologiczne podstawy języka A.N. Chomsky'ego koncepcja gramatyki, Kraków 1978; M. Zarębina, Dyskusja nad teorią Chomskiego (idee wrodzone, kompetencja językowa) w obrębie różnych dyscyplin naukowych, (w:) Roczn.Nauk.-Dydakt. WSP w Krakowie, Prace Językoznawcze IV. Kraków 1983, s.227 - 240

5 Op. cit.

6 B. Pissarro, Czynniki warunkujące w wieku przedszkolnym późniejsze niepowodzenia szkolne, (w:) Przyczyny niepowodzeń szkolnych, Warszawa 1971.

7 Program wychowania w przedszkolu, Warszawa 1981.

8 Por. K. Nadurska-Podraza, Związki stylistyczne i ich funkcje stylistyczne w utworach dla dzieci Jana Brzechwy (w:) Roczn.Nauk.-Dydakt. WSP w Krakowie, Prace Językoznawcze III, Kraków 1976, s.191 - 195.